

Самовиховання як складовий компонент професійного виховання в роботі з учнями ПТНЗ на початку ХХІ століття

Марія Карп'юк

к. філол. н., доц., ст. наук. співробітник
Інституту професійно-технічної освіти
НАПН України

У статті розглядається актуальність питання стосовно оволодіння учнями та студентами ПТНЗ навиками самовиховання, тобто здатності управляти собою.

Ключові слова: планетарні процеси, ноосфера, біосфера, генофонд, самосвідомість, самоконтроль, самоуправління, самовиховання, самореалізація.

В статті розглядається актуальність питання стосовно оволодіння учнями та студентами ПТУ навиками самовоспитання, тобто здатності управляти собою.

Ключевые слова: планетарные процессы, ноосфера, Биосфера, генофонд, самосознание, самоконтроль, самоуправление, самовоспитание, самореализация.

Self-education as component component of professional education in-process with the students of VTS at the beginning of XX s.

In the article actuality of question is examined in relation to a capture students and students of PTNZ by skills of self-education, that to manage itself ability.

Ми всі є свідками того, що людство не просто споглядає оточуючий нас Світ, а досить агресивно перетворює його за своїми спрощеними мірками, наслідком чого є виразні кризові процеси, зокрема: 1. Руйнування людським розумом (ноосферою) контрольних механізмів біосфери за дотриманням рівноваги мутаційного тиску на генофонд і чисельність людської популяції. 2. Поява, розвиток і перетворення в планетарні процеси небіологічної (анти-біологічної) форми людської діяльності, що базується на «природокористуванні» як руйнуванні природних умов життя людства. 3. Нездійсненність основного принципу сучасної п'ятої земної цивілізації постулату загального гуманізму й гідних для всіх людей умов проживання відповідно до ментальності етносу, а також усталеного від діда-прадіда його устрою (адже й психоментальні маркери народу, й соціокультурні особливості, й комунікативно-побутовий устрій постійно знаходяться під загрозою повного зникнення з огляду на різноманітні агресивно-маніпулятивні інвективи «сильних світу».) 4. Наявність атомних, хімічно-

бактеріологічних, соціально-політичних, фінансово-економічних, господарсько-виробничих, а також інформаційно-технологічних механізмів самознищення шляхом збройних конфліктів чи споживацько-бездумним (якщо не сказати злочинним) використанням природних копалин. 5. Поява й реалізація віртуального світу, заміни ним Світу реального. 6. Низька самосвідомість і негативізм мислення великої кількості громадян земної цивілізації, що спричиняє загострення деструктивних процесів, особливо в умовах сьогодення, коли, на жаль, особистість, не будучи достатньо самоусвідомленою, самосформованою, саморозвинутою, самовідповідальною, не здатна повноцінно сприймати «просторовий огонь» (нові енергії), що стає додатковим фактором наводнення, пожег, землетрусів, буревіїв, суховіїв, температурних аномалій загальнопланетарного характеру тощо. 7. Поява нових розумових (ноосферних) закономірностей, що проявляється перш за все в підготовці й появі нових форм розуму, зокрема «штучного інтелекту», біороботів, генетичного конструювання та трансплантування, генетичної модифікації [10;12;18;19].

Цивілізаційні деформації, спровоковані сумарним невіглаством і злочинами земного людства, чим виразно засвідчується якість мислення людей, демонструють (хочемо ми це розуміти чи ні), що дух наших творчих пошуків і прагнень низьковібраційний, звернений вниз, а не вгору. І саме такий колективний дух, планетарна енергія людства може стати в буквальному розумінні вибухівкою для планети [1;5;13].

Отже, людство підійшло до порогу, за яким потрібна й нова самосвідомість, й нова моральність, й нове відношення один до одного, й новий рівень знання про внутрішні сили індивіда, його потенціал, й нове позитивне мислення, й розуміння Законів, за якими функціонує Всесвіт, й нове прочитання причинно-наслідкових взаємозв'язків, й опора в конкретних діях-вчинках – оцінках — акціях — думках на закон енергетичної всеєдності, й нова система індивідуальних цінностей тощо [14;18].

Зазначені реальні обставини планетарного характеру не дають нам багато часу й можливостей залишатися в межах окремої проблеми, бо найбільшою проблемою стала сама людина — її система цінностей, стиль життя, якість мислення, рівень самосвідомості, відношення до інших собі рівних людей, поводження в сім'ї, суспільстві, на лоні Природи (чи з «братами меншими»), розуміння державних і міждержавних стандартів та інше.

За останнє десятиліття ХХ ст. — поч. ХХІ ст. з'явилося близько 95% нової ґрунтовної природничо-наукової інформації про людину [8,с.122-139], що ставить нас, вихователів, педагогів, психологів, соціологів, культурологів, філософів перед необхідністю усвідомлювати, поглиблювати знання про особистість, зокрема учня ПТНЗ, зважаючи на його фрактальну, [8], космопланетарну, [6], космогалактичну, природу. [15].

Головна криза сучасності — це рівень сприйняття й розуміння глибинних (надтонких) енергоінформаційних процесів, що відбуваються в системі «людина — природа — суспільство (економіка)». Головне завдання сучасної освіти (в тому числі й професійної) — допомогти майбутньому спеціалісту (кваліфікованому робітнику) розкрити й розвинути свій індивідуальний потенціал, свою творчу силу, свій Дух.

Погляд на людину з позиції її космопланетарної суті відкриває нові перспективи для психолого-педагогічної науки й освіти. У педагогіці вже існують традиції такого підходу. Можна згадати, зокрема, ідеї космічної педагогіки таких відомих мислителів-педагогів, як Р.Штайнер, М.Монтессорі, К.Вентцель та ін.. ці традиції продовжують і розвивають Ш.Амонашвілі, М. Щетінін, М.Чумарна, Т.Тюріна та ін., мотивуючи людину як проміжну ланку Космосу, а внутрішній світ індивіда, — як мікромодель (згадаймо погляди на природу людини Г.С.Сковороди) Всесвіту, духовний потенціал якої безмежний [2], звертаючи на це увагу, наголошує на необхідності формувати нове педагогічне мислення, основою якого має стати визнання реальності Світу Духовного, Світу Вищого, Світу Тонкого, енергоінформаційного, як називають дослідники квантової фізики. Без

перегляду усталених стереотипів стосовно природи людини, її місця й ролі у Всесвіті ми отримуємо те, що вже маємо — в переважній більшості бездуховну, амбітно-бездумну, неусвідомлену, із спрощеною системою цінностей особу, яка формує свої стосунки з собі подібними на конфронтації, протистоянні, конфліктах, на авторитаризмі, насиллі, знеціненні або пригніченні іншого (аж до «примусу до миру»). Замовчування чи ігнорування правди про те, що людина — це цілісна єдність її духовної, душевної й тілесної природи приводить не лише до вульгаризації знань про самого себе, але й до втрати особистістю органічного зв'язку з Вищим, Надтонким Світом, що деформує й уповільнює складні внутрішні процеси самоусвідомлення, примітивізує систему доленосних цінностей, провокує на оманні життєві шляхи-дороги, включаючи й пияцтво, наркотики, паління (чи маніакально-депресивні дії аж до суїциду. І дошкільна, й початкова, й середня, й професійно-технічна освіта та педагогіка мають працювати на виховання особистості самоусвідомленої, з глибинною внутрішньою потребою в саморозвитку, самовдосконаленні власного індивідуального характеру, конструктивній трансформації власного «Я», її духовної субстанції. Крім суто фахових та вузькофахових навиків і умінь, кваліфікований робітник має розуміти свою індивідуальну причетність до планетарних, галактичних, всесвітніх процесів. Такий органічний зв'язок між мікросвітом особистості з макросвітами Галактики починається майже з непомітного — з думки, емоції, почуття, слова, оцінки, відношення, реакції, вибору, дії, вчинків, бо все це має енергетичну основу та її певну якість. Отже, ми стоїмо перед необхідністю самоусвідомлюватися як потужна планетарна енергетична сила, що визначає стан справ на Землі. Звідси — гостра потреба в самодисциплінованості, самоконтролі, мобільності, самовідповідальності кожного з нас за подальший розвиток процесів у нашій спільній домівці по імені Земля, що є складовим компонентом єдиного енергоінформаційного організму Сонячної Галактики. Не випадково Н.Ничкало [11, с.3-10] наголошує на тому, що початок третього тисячоліття

супроводжується загостренням актуальних для суспільства проблем — духовно-екологічних, науково-філософських, мистецько-релігійних, технологічних, фінансово-економічних, медично-валеологічних, інформаційно-комп'ютерних, соціально-культурних та інших. Сума цих факторів потребують особливої уваги до самовиховання — свідомої й цілеспрямованої діяльності особистості учня ПТНЗ, спрямованої на виявлення, закріплення, вироблення й удосконалення особистісних морально-етичних і професійних якостей, здібностей, властивостей, особливостей, способів успішної поведінки та гармонійно-толерантної, компетентної взаємодії в різних соціально-професійних умовах і ситуаціях відповідно до визначених особистісних потреб і мети.

Увага до утвердження в практиці професійного виховання учнів ПТНЗ методики самусвідомленої діяльності, яка спрямована на самовиховання, логічно постає з ключового психолого-педагогічного принципу особистісно орієнтованої технології, що є домінантою гуманістичної парадигми. Такий підхід у системній взаємодії «людина—людина» почав формуватися в 70-90-ті роки ХХ століття (Л.Божович, Г.Костюк, К.Платонов, В.Сухомлинський, І.Кон, А.Петровський, І.Зязюн, Б.Федоришин, В.Чудновський, В.Рибалка та ін.). На сьогодні проблема особистісного підходу до професійного становлення особистості учня набула розвитку в дослідженнях Н.Ничкало, І.Зязюна, І.Беха, Г.Балла, В.Моргуна, П.Перепелиці, В.Рибалки, Є.Помиткіна, Н.Чепелевої, С.Шандрук, Т.Яценко, С.Сисоєвої, Н.Шевченко та інших.

Варто наголосити, що при вирішенні завдань професійного виховання, ми, як правило, зобов'язані завчасно зважити на те, що будь-яке виховання — це, по суті, зовнішній цілеспрямований вплив психіки, логіки, досвіду, системи цінностей, як і усталених світоглядних стереотипів, шаблонів, оцінок, відношень однієї людини на іншу. Саме зовнішність впливу досить часто, як показує практика роботи, залишає учнів внутрішньо пасивними, інертними, байдужими, а інколи й агресивно-недовірливими чи зухвалими, що, зрозуміло, консервує чи пригнічує прояв і розвиток глибинних душевних

якостей. З огляду на цю особливість у системі взаємодій «людина—людина» («суб'єкт — об'єкт») В.Сухомлинський зазначає: «Чому людина не повинна знати, відчувати, що її виховують? Тому, що справжнє виховання—це самовиховання. Треба створювати таке спілкування вихователя й вихованців, щоб кожне слово, звернене до юного серця й розуму, пробуджувало внутрішні духовні сили, викликало внутрішню роботу розуму й серця, спрямовану на самопізнання й самовдосконалення. Якщо ж людина на кожному кроці відчуває й розуміє, що її виховують,— здатність до самопізнання й самовдосконалення притупляється. У неї зароджується думка: яким мені бути й що мені робити — про це подумують дорослі. А моя справа — чекати порад і вказівок.[17,с.654].

В.Сухомлинський окремо виділяє питання про те, як спонукати учня до самовиховання в моральній сфері, в праці й навчанні, як виховувати самодисципліну в розумовій діяльності та в фізичній культурі.

Отже, майстерність виховних впливів полягає в тому, щоб майбутній кваліфікований робітник навчився дивитися на самого себе, спостерігати власні думки, емоції, почуття, слова, відношення, реакції, оцінки, вчинки та контролювати форму й способи їх виявлення; прагнув пізнавати свій внутрішній світ, свій потенціал, розуміючи, що він носій потужних сил, які можуть зробити його щасливим, самореалізованим чи, навпаки, нещасливим, нереалізованим. На жаль, при всіх потужних розробках у цьому аспекті (А.Макаренко, Л. Рувинський, С.Рубінштейн, В.Сухомлинський, К.Ушинський, В.Оржеховська, О.Главацька та ін.) сучасною професійною педагогікою не досягнуто практичного втілення в соціокультурну дійсність цього підходу; ще не має масового розуміння в педагогічному середовищі на рівні реалізації того, що самовиховання — це не щось допоміжне, надумане, другорядне у вихованні, а міцний його фундамент. Самовиховання — це особливий індивідуальний інтелектуально-вольовий вид діяльності, що стає можливим лише при умові активного усвідомлення учнем власного «Я»

(самосвідомість), стосунків з навколишнім Світом (світогляд, система морально-етичних установок, система цінностей, принципів, устремлінь,).

Самовиховання — це саморозвиток, саморегуляція, самоконтроль, самоуправління особистості, спрямовані на вироблення, удосконалення або зміну нею своїх характерологічних (кармічних) якостей з метою гармонізувати їх і привести у відповідність з соціально-етичними, етнокультурними, професійними, сімейними, загальнолюдськими та індивідуальними цінностями. Основою процесу самовиховання є фізіологічна, генетична, психологічна, соціально-економічна, професійна, екологічна, сімейна, педагогічна сторони життя. Усвідомлене самовиховання здійснюється в трьох основних напрямках: а) розвиток моральних і емоційно-вольових рис і якостей; б) удосконалення інтелектуально-креативних здібностей і процесів; в) фізично-ментальна культура з метою загартування та зміцнення власного здоров'я, що є умовою самореалізації.

Система педагогічного керівництва самовихованням включає перш за все такі процеси: 1. Пробудження в учнів — майбутніх кваліфікованих робітників — прагнення й палкого бажання до самопізнання та самовдосконалення. 2. Визначення індивідуальних пріоритетів стосовно ідеалів. 3. Створення в колективі учнів ПТНЗ атмосфери довіри, відкритості, а також серйозного ставлення до самовиховання, адже ніхто ні за кого не проживає чуже життя: кожний проживає індивідуально, а отже, треба бути спроможним організувати його якісно, успішно, щасливо, що, фактично, не можливо без самовихованості, самодисциплінованості, самоконтролю в кожній конкретній ситуації. 4. Роз'яснення на живих і класичних прикладах можливостей самовиховання. 5. Складання учнями особистої програми самовиховання та підкріплення зусиль учнів, спрямованих на реалізацію запланованих самозобов'язань, колективними виховними заходами. 6. Постійна делікатна увага з боку педагогів до того, як здійснюється індивідуальний інтелектуально-вольовий процес самоудосконалення, запланований учнем. Педагог-практик, націлюючи учнів на саморозвиток,

самоконтроль, самоуправління, самовиховання, не повинен забувати настанови К.Ушинського про те, що надмірними вимогами можна надірвати і волю й наміри, й м'язи та загальмувати (чи навіть зупинити) їх розвиток. Та з іншого боку, не даючи їм навантаження, не тренуючи власні м'язи, волю, інтелект особистість неодмінно буде мати і слабкі м'язи, й слабку (інфантильно-споживацьку, спрощено-примітивну) волю, й слабку логіку, що не здатна якісно інтегрувати процеси власного життя та робити з них висновки, спираючись на причинно-наслідковий закон (чи на інші закони реальної дійсності). Великий педагог не випадково зазначав, що є тільки підготовка до самовиховання, і якщо виховання було добрим, якісним, то самовиховання триватиме все життя. Беручи в свої руки керування людською природою, що постійно розвивається, будь-яке виховання треба завершувати передачею його в руки самого вихованця.[19, с.37].

Прагнення особистості учня до самотворення, самопізнання, самоорганізації, самоуправління, самоконтролю,— це виразний критерій ефективності виховного процесу в ПТНЗ. Без такого потягу учнів до таємниць і скарбів свого індивідуального внутрішнього світу, до духовних потреб власної душі говорити про ефективність здійснених виховних заходів у ПТНЗ нема достатніх підстав. Не випадково Г.С.Сковорода своєрідним орієнтиром на шляху самовиховання, самотворення, самопізнання, саморозвитку вважає друге, символічне народження, тобто духовне перетворення (само-регенерацію) людини, що досягається за умов свідомої, постійної й послідовної духовної самореалізації засобом використання різноманітних медитативних практик.

Так, вихованці ПТНЗ — майбутні кваліфіковані робітники — вчаться використовувати ефективно власний потенціал, власний дар співтворчості, щоб проявити те, чого хочуть у власному житті, — любов, щастя, радість, успіх, милосердя, мудрість, виваженість, гідність, мобільність, наполегливість, відповідальність, рішучість, дисциплінованість, працьовитість, скромність, чуйність, сердечність, уважність, добробут,

умиротвореність, гармонію, замість того, щоб вести війну з самим собою, створюючи негативні суб'єктивізми, шаблони, догмати, вульгарно-примітивні стереотипи, які, на жаль, переважають у масовій свідомості соціуму [3,с.30-33].

Без активної зацікавленості самим собою, своїми психологічними особливостями, без нарощення в собі мистецтва самоконтролю, самоуправління майбутній кваліфікований робітник стоїть перед небезпекою продукувати деструкцію, злобу, страх, агресію, жорстокість, цинізм у ставленні до національних (загальнолюдських) цінностей.

Український народ, надаючи великого значення самостановленню особистості, створив своєрідну програму самовиховання молоді, що яскраво й багатогранно проявляється в скарбниці народної душі, якою є українська мова, зокрема, фразеологія. Наприклад: 1. «Батьки дали тобі життя — волю виховуй сам». 2. «Хорошу справу роби в міру, погану не роби зовсім». 3. «Захочеш дізнатися про себе — спитай думку людей». 5 «Ввічливості вчись у невічливого». 6. «Не будь дуже солодким, бо з'їдять, не будь дуже гірким — тебе викинуть». 7. «Сто разів відміряй, а один раз відріж». 8. «Не будь голубом для двох дахів». 9. «Поводься з іншими так, як ти хотів би, щоб з тобою поводитися» 10. «Не спіши язиком — спіши ділом». 11. «Якщо пригощають, — пий навіть воду». 12. «Береженого Бог береже». 13. «Не кажи гоп, поки не перескочеш, а як перескочеш, — подивись, куди вскочеш». 14. «Добре діло роби сміло» 15 «Хто рано встає — тому Бог дає». 16. «Не вчись ніжностей, а вчись труднощів» 17 «Взявся за гуж, не говори, що не дуж». 18. «Вовка ноги годують». 19. «Скінчив діло — гуляй сміло». 20. «Людина виховується в праці, через працю і для праці». 21. «Вік живи, вік учись, і вік трудись». 22. «Краще догана розумного, ніж похвала дурного» 23. «Перехвалене — як пересолене». 24. «Як будеш часто називати людину свинею, то вона і захрюкає». 25. «Учи дітей не страхом, а ласкою». 26. «Хто б'є дитину, той не виховує добру людину». 27. «Жорстокість породжує тупість і дурість». 28. «Діти — як квіти: поливай, то ростимуть». 29.

«Найкращий контроль — власна совість». 30. «Шануй батька і матір — і тебе шануватимуть» та інші [9,с.28-34]

Привернення уваги учня ПТНЗ до його власного духовно-енергетичного потенціалу допоможе майбутньому кваліфікованому робітнику:

- більш уважно поводитися з своїми енергетичними ресурсами;
- контролювати свої думки, слова, дії, вчинки, поведінку в цілому;
- розуміти важливість толерантно-делікатного поводження з іншими;
- успішно та якісно реалізовуватися в професійному середовищі;
- розвиватися не лише в межах однієї професії;
- бути відповідальним за свої думки, слова, оцінки, почуття, емоції, відношення, реакції, дії, наміри, мрії, вчинки, за свій вибір;
- дбати про бережне відношення до всіх форм життя, розуміючи їх цінність, самотність, неповторність, право на еволюцію.

Висновки. 1. Усе, чого ми досягаємо, і все, чого нам не вдається домогтися, є прямим результатом наших думок, оцінок, слів, реакцій, дій.**2.** У розумно влаштованому Всесвіті, де втрата рівноваги означала б повне руйнування, відповідальність кожної окремо взятої людини є абсолютною, чим мотивується потреба в самовихованні. **3.** Наші сильні й слабкі сторони, чистота й гріховність — це або похідні наших власних вчинків, або результат впливу на нас інших людей. Але все це ми генеруємо самі відповідно до рівня духовного саморозвитку, до рівня самоусвідомленості, самовихованості. І змінити той чи інший стан справ у нашій діяльності можемо лише ми самі. Наше щастя й страждання, радість і смуток зароджуються всередині нас. Від наших думок, слів, психічного стану, вчинків, а також якості почуттів залежить те, якими ми стаємо, які ситуації навколо нас виформовуються, яке в нас здоров'я, яка якість професійної самореалізації, яка доля в цілому.**4.** Єдиний спосіб, за допомогою якого можемо духовно зростати, щось чи чогось домогтися — це підняття на більш високий рівень нашого мислення, самосвідомості.

Адже якість еволюції визначається саме цим показником. 5. Ми стоїмо перед необхідністю оволодівати універсальними законами Розуму з метою реалізації їх через власні вчинки, поведінку, вибір. 6. Сучасні прогресивні науковці схиляються до висновку, що увесь Всесвіт побудований за голографічним принципом. Сутність голографічної природи Всесвіту полягає в тому, що все в Універсумі пов'язане між собою. Це єдина система, між окремими компонентами якої здійснюється безперервний обмін інформацією. Кожний з елементів несе в собі інформацію про Всесвіт. Власне, це забезпечує єдність Всесвіту, узгодженість дій усіх елементів системи, їх взаємозв'язок. 7. Заміна старої парадигми сприйняття людиною себе й Світу навколо себе на нову ставить перед професійною освітою завдання введення в навчальні плани таких програмних дисциплін («Духовна психологія» «Духовна педагогіка»), які б допомагали педагогам-практикам більш ефективно скеровувати учнів ПТНЗ до індивідуальної діяльності над удосконаленням власного внутрішнього потенціалу, звертаючи увагу на самоконтроль, самодисципліну, самоуправління, саморозвиток, самовдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Агни-Йога. — В 6 т.—М.: Русский духовный центр, 1992
2. Амонашвілі Ш.О. Школа життя Пер.з рос.— Хмельницький. 2002.—172с.
3. Герман Ронна. Напиши свою судьбу:Практическое учение Архангела Михаила/Перев.с англ.—М:ООО узд-во «София», 2010—352с.
4. Донченко Е.А.Фрактальная психология.—К.Знання, 2005.—323с.
5. Зов Света.2000-2003гг. Сост.С.М.Рогозов.— К.:Ника-Центр, 2005.— Т.1-3. — 680с.
6. Казначеев В.П., Спирин Е.А.Космопланетарный феномен человека: Проблемы комплексного изучения.—Новосибирск:Наука, 1991.—304с.
7. Карп'юк М.Д. Духовно-екологічна культура й компетентність спеціаліста як актуальна проблема освіти початку ХХІ століття // Проблеми формування

- фахівців у вищих навчальних закладах України в ХХІ столітті.—К.:Чайка-Всесвіт, 2008.—С.122—139.
8. Мосіяшенко В.А. Українська етнопедагогіка: Навч.посіб.—2 -ге вид., стер.— Суми:ВТД «Університет.кн.» 2008.—174с.
  9. Москаленко В.Ф., М.В.Попов. Біоетика: філософсько-методологічні — та соціально-медичні проблеми, — Вінниця : Нова книга, 2005. — 18с.
  10. Ничкало Н.Г.Професія вчителя вічна //Педагогічна майстерність у закладах професійної освіти:Монографія.— К:Ніка-Центр, 2003.—с.3-10.
  11. Основи стійкого розвитку: Навч. посіб./За заг.ред. Л.Г.Мельника.— Суми:ВГД «Університетська книга», 2005.— 654с.
  12. Рерих Е.И. У порога Нового мира,—М.:МЦР, Мастер-банк, 1997.— 176с.
  13. Савчин М.В.Духовний потенціал людини.— Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпат.ун-ту, 2001— 203с.
  14. Секлитова А.А.,Стрельникова Л.Л.Человек эпохи Водолея.— М.:Амриста—Русь, 2003.—304с.
  15. Скворода Г.С.Твори в 2-х томах.—К.:Вид-во АНУРСР, 1961.—Т.1.
  16. Сухомлинський В.О.Вибрані твори в 5-ти т.—К.:Рад.школа, 1976.—Т.2.—с.654.
  17. Тюріна Т.Г.Духовна педагогіка: Витоки, сутність і перспективи розвитку. монографія. — Львів: СПОЛОМ, 2005.— 276с.
  18. Ушинський К.Д. Про сімейне виховання.—К.:Рад.шк., 1974.— 150с.
  19. Філософія освіти: Навчальний посібник /За заг ред. Адрущенко, І.Передборської.—К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009.—329с.
  20. Чалий О.В. Синергетичні принципи освіти і науки. — К.: АПНУ, 2000.— 253с.